
**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

ВИПУСК 41

(ЧАСТИНА I)

КИЇВ – 2003

Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць.
Випуск 41 (у двох частинах). Частина I.

К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин, 2003. – 254 с.

У збірнику розглянуто актуальні питання розвитку сучасних міжнародних відносин,
міжнародного права, міжнародних економічних відносин та міжнародної інформації.

Розраховано на викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

Редакційна колегія:

Губерський Л. В.,	д-р філософ. наук, проф., академік НАН України (головний редактор);
Андрейцев В. І.,	д-р юрид. наук, проф., академік АПрН України;
Бруз В. С.,	д-р істор. наук, проф.;
Гальчинський А. С.,	д-р екон. наук, проф.;
Гондюл В. П.,	канд. техн. наук, проф.;
Гуменюк Б. І.,	д-р істор. наук, проф.;
Денисов В. Н.,	д-р юрид. наук, проф.;
Довгерт А. С.,	д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України;
Дудченко М. А.,	д-р екон. наук, проф.;
Євсінтов В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Забігайло В. К.,	д-р юрид. наук, проф.;
Кисіль В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Коппель О. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Кредісов А. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Крижанівський В. П.,	д-р істор. наук, проф.;
Манжола В. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Макаренко Є. А.,	д-р політ. наук, проф.;
Пахомов Ю. М.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Перепелиця Г. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Пирожков С. І.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Рогач О. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Філіпенко А. С.,	д-р екон. наук, проф.;
Шемшученко Ю. С.,	д-р юрид. наук, проф., академік НАН України;
Шергін С. О.,	д-р політ. наук, проф.;
Шнирков О. І.,	д-р екон. наук, проф. (заст. головного редактора).

Відповідальний редактор: Дерев'янка А.Г.

Адреса редакційної колегії: 04119, Київ, вул. Мельникова, 36/1,
Інститут міжнародних відносин; тел. 211-44-43.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за
підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних,
імен власних та інших відомостей.

Лаврик Г. В.*

ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ ДЛЯ СТИМУЛЮВАННЯ ОБНОВЛЕНСТВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 20-их РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Законодавче забезпечення захисту державних інтересів Радянської України у різних сферах життєдіяльності суспільства нині почасти стає предметом історико-правових досліджень. Проте багато проблем при цьому залишаються недостатньо вивченими. Серед них – і питання правового оформлення усвідомлених більшовиками з перших пореволюційних років лінії і жорстокості "червоного терору" щодо релігії і церкви в Україні 20-их років ХХ ст.

Очевидні зрушення в об'єктивному висвітленні цієї проблеми відбуваються завдяки поверненню сучасними українськими дослідниками та іншими із небуття, а точніше – із фондів архівів сотень документів про розгортання в Радянській Україні 20-их років воєнничої антицерковної боротьби, про співпрацю владних структур у справі організації та підтримки тут обновленського руху. Свідчення про новостворені обновленські церковні організації, які прагнули зміни церковного курсу на "беззастережно-лояльний", вірніше "цілковито покірний" радянській владі з початку 90-их років минулого століття перебувають в полі зору Л. Пилявця¹. Детально про ставлення державних органів до найбільш відомих в Україні напрямків обновленського руху протягом першого десятиліття існування тут радянської тут радянської влади розповідається у працях В. О. Пащенко² та інших науковців.

Однак характеристика практичного врегулювання державно-церковних відносин з врахуванням реалізації "ліквідаційної" частини державної політики у внутрішньоцерковній сфері залишається неповною і вимагає подальших наукових студій. Виявити особливості військово-чекістського стимулювання обновленського руху в Україні 20-их років, тобто окреслити предмет нашого дослідження дозволить лише всебічний аналіз досвіду створення і розвитку тодішньої системи кримінально-правових норм, якими регулювалися державно-церковні відносини. Власне цей досвід є об'єктом даної розвідки.

Із перших років радянської влади поруч з положеннями декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви при вирішенні релігійно-церковних справ використовувалися кримінально-правові норми. З їх використанням партійно-державному керівництву республіки, як і країни в цілому, було зручніше тримати під суворим наглядом і контролем усі основні напрямки партійної політики щодо релігії і церковних організацій.

У руслі задумів і планів партійного керівництва республіканськими органами радянської влади протягом 1921 – першої половини 1922 року здійснювався пошук дозволеної міри поступок, необхідних для легального існування РПЦ та інших традиційних релігійних організацій у "богоборчій" державі.

Між тим загальні юридичні параметри компромісу між РПЦ та іншими традиційними релігійними організаціями на той час уже закладалися у першому Кримінальному кодексі

* Кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України
Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

¹ Пилявець Л. Хрещениця ДПУ. З історії Діяльно-Христової церкви // Людина і світ. – 1992. – №5-6. – С. 26-29.

² Пащенко В. О. "Ніч минула, а день наблизився...": Держава і православ'я в Україні. 20-ті роки / АН України: Відділ Академії наук України по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. – Київ: Б. в., 1994. – С. 103-130; Його ж. Дітище ДПУ: До витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУНК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – №1. – С. 51-58 та ін.

РСФРР 1922 року, де формулювалися чинні норми радянського кримінального права. Проект цього кодексу, як засвідчує резолюція I Всеукраїнського з'їзду діячів юстиції (19-23 січня 1922 р.), мав вирішальне значення для підготовки Кримінального кодексу УСРР⁴.

Узявши за основу Кримінальний кодекс РСФРР, ВУЦВК "для захисту робітничо-селянської держави і революційного правопорядку від його порушників і суспільно небезпечних елементів і для встановлення твердих основ революційної правосвідомості"⁵ 23 серпня 1922 року ввів у дію Кримінальний кодекс УСРР.

Встановлюючи межі покарання, цей Кримінальний кодекс у ст. 27 розрізняв дві категорії злочинів: а) спрямовані проти основ нового правопорядку, що був установлений робітничо-селянською владою, або такі, що визнаються нею особливо небезпечними, за якими передбачена кодексом нижча межа покарання не може бути занижена судом, та б) усі інші злочини, за якими встановлено вищу межу покарання, що не може бути перевищена судом⁶.

За такої мобільної (як було доведено часом) конструкції злочини, пов'язані з порушенням правил про відокремлення церкви від держави, викладені у ст. ст. 119-125⁴ окремої глави (глави III "Порушення правил про відокремлення церкви від держави") Особливої частини українського Кримінального кодексу 1922 року⁷ потрапляли до переліку "всіх інших злочинів".

Винятком з цього правила стало лише таке найбільш небезпечне "порушення правил про відокремлення церкви від держави" (якщо судити за санкціями всіх інших статей цієї глави), як використання "релігійних забобонів мас з метою повалення робітничо-селянської влади або для підбурювання до спротиву її законам і постановам", що у системі глави III Кримінального кодексу стояло на першому місці (ст. 119). При вирішенні питань відповідальності за це діяння за вимогою вказаної статті, слід було звертатися до ст. 69, однієї із статей структурного підрозділу "контрреволюційних злочинів" (ст. 57-73) глави I "Державні злочини" Особливої частини Кримінального кодексу УСРР 1922 року⁸.

Різні покарання, аж до виїмкової, екстраординарної міри покарання – розстрілу, передбачалися ст. 69 Кримінального кодексу УСРР 1922 року залежно від того, використовувалися "релігійні забобони мас" з контрреволюційною метою повалення робітничо-селянської влади чи для "підбурювання до спротиву її законам і постановам", що, правда, за умови, коли залишалася невстановленою контрреволюційна мета.

Проте на практиці "церковні" справи революційними трибуналами розглядалися, як правило, без кваліфікації діянь підсудних окремо за статтею 119 (при наявності контрреволюційної мети), або за ст. 69, ч. 3 (у разі її відсутності). Для обґрунтування розстрільних вироків на судових процесах над духовенством поряд із ст. 119 застосовувалася ст. 69 у цілому. Тим більше, що застосування розстрільної ст. 69 при визначенні міри покарання в справах, пов'язаних із використанням "релігійних забобонів мас" передбачалося вже самою ст. 119.

Власне ще до появи першого Кримінального кодексу УСРР саме через призму такого розмежування, а точніше – маніпулювання кожною з двох наведених нами його сторін привселюдно розглядалися "Справа про звинувачення служителів культу у приховуванні цінностей церков м. Катеринослава", що фактично була справою священика Ф. Романовського та членів релігійної громади Христо-Воздвиженської церкви м. Катеринослава, звинувачених у "контрреволюції" та "безгосподарності"⁹, "Справа про звинувачення служите-

⁴ Кримінальний кодекс РСФРР був затверджений III сесією ВЦВК і 1 червня 1922 року набрав чинності (Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР (далі: СУ РСФСР). – М. – 1922. – Ст. 153. – С. 202-239).

⁵ Первый Всеукраинский съезд деятелей Юстиции 19-23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Харьков: Издание Народного Комиссариата Юстиции, 1922. – С. 27.

⁶ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины (далі: СУ УССР). – Харьков, 1922. – № 36. – Ст. 553.

⁷ Уголовный кодекс УССР. Утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 года // СУ УССР. – Харьков, 1922. – № 36. – Приложение к ст. 553. – С. 567.

⁸ Там само. – С. 577.

⁹ Там само. – С. 578-579.

Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1091. – Арк. 109.

лів культу в приховуванні цінностей церкви в с. Твердохлібові Кременчуцької губернії", насправді кваліфікована як "контрреволюційний виступ при вилученні церковних цінностей"¹⁰, та чимало інших, тематично подібних до вказаних слідчих справ. Деякі з них відклалися серед документів Наркомату внутрішніх справ УСРР та документів Головного управління робітничо-селянської міліції при Наркоматі внутрішніх справ УСРР у зв'язку з їхніми постійними "турботами" про виявлення та облік майна ліквідованих церков, монастирів, молитовних приміщень відповідно до старих єпархіальних описів, інвентарних книг.¹¹

Стаття 119 українського Кримінального кодексу 1922 року була прикметною і в іншому контексті. Вона вигідно пов'язувала проблему реалізації директив Політбюро ЦК КП(б)У про заходи суворої відповідальності служителів культу, віруючих, звинувачених у невідповідності наявних церковних цінностей їх кількості указаній у дореволюційних описах, із проблемою використання кримінально-правових норм в організаційному оформленні оновленської церкви, що на той момент давало свої перші результати в республіці.

Тему вилучення церковних цінностей у губернських повідомленнях для керівництва республіки навесні-влітку 1922 року все частіше продовжувала інформація вирішення конфліктних ситуацій, що виникали на ґрунті неординарної поведінки архієреїв, духовенства та віруючих під час проведення кампанії. Причому, якщо спочатку в інформаційних відомостях ДПУ йшлося про вороже ставлення населення до вилучання церковних цінностей і про таку ж позицію (яка інколи супроводжувалася "контрреволюційною агітацією") місцевого духовенства, із часом більше уваги зосереджувалося на застосуванні репресивних заходів проти "зачинщиків", якими могли бути як миряни, так і служителі культу, то невдовзі – і про енергійну роботу з використання екстремальної ситуації вилучення для вирішення глобального завдання – розколу і знищення Російської православної церкви та релігійних організацій інших віросповідань, традиційних для українського народу.

Живучості таким намірам надавали відповідні орієнтири в питаннях демократизації, реформування церковного управління, підхоплені світською владою, громадськими організаціями, приватними особами від прихильників та теоретиків відомого внутрішньо церковного явища – руху за оновлення церковного життя, який існував у канонічних рамках РПЦ іще в період реформ 1860-х років¹², відроджувався у 1905 році і відбивався у ряді рішень Помісного Собору 1917-1918 років¹³, чи то помічався "на заході, у країнах старої християнської традиції ще за часів Французької революції"¹⁴. Незаперечним нині залишається і той факт, що в Україні після Лютневої революції 1917 року з'явилася можливість поєднати зусилля всіх соціально-політично диференційованих, але в більшості своїй – віруючих, представників різних верств населення у справі відродження національно-церковних традицій. Окрім того цілком слухними видаються думки про те, що за порівняно короткий період із 1917 по 1921 рр. українське суспільство переважно під впливом Церкви пройшло еволюційний шлях від духовного й політичного абсолютизму до політичної відповідальності. Майже безелітарне, воно почало диференціюватися, жити самостійним політичним життям¹⁵.

Тим часом боротьба за владу в Україні і над Україною супроводжувалася висуненням на місце політичного провідника й організатора її суспільності більшовицької партії, якою значущість суспільно-політичних рухів для національного поступу в церковній ділянці зводилася до цілком одностайного схвалення положення про те, що "побудова політичної влади суттєво вплинула і на побудову церковної влади"¹⁶. Представниками української більшовицької еліти було помічено, що "після укладення 28 грудня 1920 року військово-

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1093. – Арк. 9.

¹¹ Там само. – Спр. 1085. – Арк. 1.

¹² Див.: Флоровский Г. Пути русского богословия. – М.: Мысль, 1991. – С. 340-341;

Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. – М.: "Республика", 1995. – С. 62-63.

¹³ Див.: Материалы Предсоборного присутствия. Религиозное положение в России конца XIX – начала XX вв. Специальное приложение //Русская мысль. – 31 августа – 6 сентября 1995 г. – № 4090. – 16-25 октября. – № 4097.

¹⁴ Свєсєва Т. М. Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917-1921 рр. (загальний та український аспект) //Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 107.

¹⁵ Там само. – С. 120.

¹⁶ Сухоплюев И. Церковное контрреволюционное движение на Украине //Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков: Госиздат, 1922. – С. 253.

господарського договору УСРР з РСФРР, яким визнавалася незалежність УСРР, українському духовенству незручно було вважати себе підпорядкованим безпосередньо патріарху Тихону", через що в Україну командировали екзарха для боротьби з українськими автокефалістами¹⁷ і таке інше.

По-справжньому "планомірна, вперта, неспроста і неухильна боротьба з усіма (підкреслено – Л. Г.) загарбниками прав Радянської влади, з усіма (підкреслено – Л. Г.) хто не підкоряється декретам робочо-селянського уряду з відокремлення церкви від господарства"¹⁸, за спостереженнями її ініціаторів та очевидців, розпочалася зі створенням 31 травня 1921 року Ліквідаційного під/відділу Наркомату юстиції УСРР. Завідуючий цього відділу І. К. Сухоплієв відверто, навіть критично змальовував успіхи свого відомства у численних звітах. Сюди включалися й елементи загальної характеристики розвитку обновленського руху з досить чіткими вказівками на його методи та "досягнення". "Вилучення церковних цінностей призвело до розколу православної церкви як у Росії, так і на Україні, – читасмо в одному з таких звітів. – Розкол церкви в Росії змусив події на Україні розвиватися швидше і охопив широкі маси духовенства і мирян, хоча на Україні церковно-обновленський рух ішов порівняно дуже повільно <...>"¹⁹.

Видаючи бажане за дійсне, його автор зауважував, що "на Україні контрреволюція в церкві не виявлялась так відкрито і різко, як вона виявлялась в Росії: у багатьох місцях єпархіальне духовенство не пішло слідами Тихона, не попірювало закликів його серед віруючих, не протидіяло вилученню церковних цінностей"²⁰. Насправді ж від самого початку кампанії по вилученню церковних цінностей владні структури в Україні, паралізувавши репресіями "найбільш чорносотенних" представників православного духовенства (за офіційними повідомленнями ті "понесли заслужені ними судові покарання"), як ніде поспішали з подальшим оформленням і зміцненням організації їхніх супротивників. Обновленський рух в Україні, що, як відомо, не мав за мету "розкріпачити мирян від духовного полону", був цікавий партійно-державному керівництву вже тим, що він "визнавав відкрито радянську владу, висловлювався за планомірність, законність і доцільність соціальної революції, відмовлявся від боротьби з Радянською владою, від проведення антирадянської політики в церкві, від відкритих виступів проти Радянської влади"²¹.

Ураховуючи все це, голова Антирадянської комісії при ЦК КП(б)У тов. В. А. Балицький, секретар І. К. Сухоплієв та її члени тов. Макар, Диманштейн, Райхштейн і Соколовський (з дорадчим голосом), заслухали на засіданні цієї комісії 27 березня 1922 року "телеграму ЦК РКП(б) про суд над колишнім патріархом Тихоном" і вирішили:

"1. По лінії ДПУ дати директиви на місця, Губвідділам ДПУ зв'язатися з губкомами для того, щоб на місцях широко проводити кампанії безпартійних віруючих з приводу суду над Тихоном, використовувати і "Ж. Ц. "

2. Дати розпорядження по лінії НКВС про відсутність перешкод до влаштування зборів віруючих у церквах для роз'яснення суду над колишнім патріархом Тихоном"²².

Протягом наступних місяців постанови про притягнення до судової відповідальності патріарха Тихона та інших ієрархів РПЦ почали виноситися у багатьох губернських центрах республіки. На зібраннях віруючих, що проводилися у рамках згаданої на засіданні Антирадянської комісії при ЦК КП(б)У від 23 березня 1922 року кампанії, вони приймалися разом із вимогами ДПУ і Наркомату внутрішніх справ УСРР щодо вихваляння "робітничо-селянської влади", різкого засудження її "ворогів". Усе це було свідченням не стільки стихійного розвитку подій на місцях, скільки показником успішного втілення в життя настійних вимог карально-репресивних органів щодо необхідності визначення (навіть підрахунків кількості) "ворожих" та "лояльних" радянській владі священиків, що надалі ставало зручним прикриттям для винесення рішень про те, кому "йти на розстріл", а кому – поки що почекаати.

¹⁷ Сухоплієв І. Церковное контрреволюционное движение на Украине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков: Госиздат, 1922. – С. 253.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 266.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 1.

До оптимізації цього процесу долучилася і створена постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 4 липня 1922 року комісія з антирелігійної пропаганди (антирелігійна комісія) у складі М. І. Серафимова (голова), М. Б. Рафаїла, І. К. Сухоплюєва, В. А. Балицького, С. П. Мініна (представник ЦК) і М. О. Скрипника²³. Трохи більше, ніж через тиждень своєї роботи вона запропонувала на розгляд членів Політбюро ЦК КП(б)У доповідь, на основі якої ті на засіданні 14 липня 1922 року визнали за необхідне "здійснити розвал церкви за класовим, національним і територіальним поділом"²⁴. У той же день члени Політбюро ЦК КП(б)У схвалили запропонований цією комісією місячний кошторис у сумі 18 825 000 крб. (Раднаркому УСРР пропонувалося асигнувати вказану суму з резервного фонду на секретні потреби), а також задовольнили клопотання товаришів Серафимова і Горожанина виїхати у справах комісії до Москви²⁵.

Треба думати, що спеціалісти-антирелігійники з України, перш ніж активізувати свої зусилля по веденню антирелігійної пропаганди, спрямованої на знищення "тихонівської" РПЦ, подальше оформлення обновленської церкви, вирішили ближче познайомитися з досвідом у цій справі, накопиченим майстрами ідейно-політичного керівництва країни із комісії по антирелігійній пропаганді при Відділі агітації і пропаганди (Агітпропі) ЦК КП(б)У. Справа поглиблення розходження в церковному середовищі у питанні про ставлення до діяльності атеїстичної влади, зіткновування між собою різних груп духовенства обіцяла бути копіткою. Залежно від обставин радянським партійно-державним органам і ДПУ доводилося то "мирити" їх заради виконання завдання по боротьбі з РПЦ, то "сварити", щоб не зміцнювати обновленців.

На початку 1923 року керівники антирелігійної роботи в Україні "цілком таємно" звітували ЦК КП(б)У про те, що вони, використавши, з одного боку, кампанію по вилученню церковних цінностей, яка "дискредитувала церковну верхівку", а з другого боку, рядове біле духовенство, котре знаходилося під гнітом князів церкви і ненавиділо їх, організували і розвинули обновленський рух. Він, за їхніми даними охопив майже всю територію РСФРР та України: "сильно розвинувся" в Харківській і Катеринославській єпархіях, куди входили Харківська, Катеринославська, і Донецька губернії; удалося організувати групу "Живої Церкви" в Києві; у Полтавській губернії ця церква розвивалася поступово, зустрічаючи "сильну протидію" з боку автокефалістів; в інших губерніях вона лише розпочала формуватися²⁶.

Про конкретні способи й "перешкоди" на шляху до реалізації задуманого свідчить політична доповідь секретаря Харківського губернського комітету КП(б)У за лютий-березень 1923 року, надіслана до Політбюро ЦК КП(б)У. "У зв'язку з помітним послабленням "Живої Церкви" та оживанням прихильників тихонівщини – здійснені були арешти у місті 16 священників і 2 мирян – ватажків тихонівської групи. – розповідалося в ній. – Призначені на місця арештованих прихильники "Живої Церкви"²⁷.

У подальше розгортання подій в Харкові втрутилося партійне керівництво республіки, яке винесло питання "заслання арештованих попів" на розгляд засідання Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У 29 квітня 1923 року. Присутні тут вирішили, перш ніж доповідати голові Президії ВУЦВК Г. І. Петровському, переглянути це питання на предмет того, щоб "більш скомпрометованих (священників – Г. Л.) вислати з СРСР, менш скомпрометованих – в інші губернії УСРР, за межі Харківської губернії"²⁸. Проте вже у травні цього року із Харкова писали про те, що коли арештованих священників звільнили "деякі прошарки населення зустрічали їх із квітами. Із дня звільнення багато церков, перебудованих народом, який вимагає повернення звільнених. Але радять спокійно звести їх до 7 ватажків. Окремі робітники намагалися вести агітацію протесту <...> відзначився трамвайний парк, вислав навіть делегацію до голови ВУЦВК тов. Раковского"²⁹.

²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 1 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 10 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1450. – Арк. 1-2.

²⁷ Там само. – Спр. 1706. – Арк. 31.

²⁸ Там само. – Спр. 1772. – Арк. 2.

²⁹ Там само. – Спр. 1706. – Арк. 70.

Протягом другої половини 1923 року та 1924 року ЦК КП(б)У і ДПУ, "усвідомивши" "необхідність посилення репресій проти реакційного духовенства, не як проти анти-обновленців, а як проти антирадянських діячів" на регулярно і своєчасно відпущені ЦК КП(б)У для ДПУ кошти³⁰ справу розколу й розгрома РПЦ продовжували більш "успішно". Із найменшою можливістю легально протистояти планам заміни РПЦ обновленцями ними тепер пов'язувалося, навіть клопотання "тихонівських" церковних і релігійних громад дозволити поминати колишнього патріарха Тихона³¹, що породжувало наміри владних структур реально застосовувати до цих випадків циркуляр Наркомату юстиції РСФРР "Про публічне вшанування осіб, засуджених чи перебуваючих під судом" від 3 грудня 1923 року³². Так, Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У на своєму засіданні 5 січня 1924 року постановила: "а) запропонувати НКЮ УСРР поширити циркуляр на УСРР; б) по лінії ДПУ віддати розпорядження про притягнення до відповідальності за порушення цього циркуляру; в) використати обновленців для встановлення фактів порушення циркуляру"³³.

Промовистим "компроматом", зібраним обновленцями на "тихонівців", керівникам зацікавлених відомств у республіці не вдалося "як слід" скористатися, думається, лише через позицію у цьому питанні Наркомату юстиції УСРР. На закритому засіданні колегії Наркомюсту 5 листопада 1924 року вирішили: "Вважати за неможливе згодитися з циркуляром", точніше проектом аналогічного циркуляру, підготовленого Наркоматом внутрішніх справ УСРР і Наркоматом юстиції УСРР³⁴.

Хоча зі змістом цього документу працівники місцевих органів радянської влади на той момент уже були ознайомлені. Так, 27 жовтня 1924 року до адміністративного відділу Одеського губерньського виконкому 27 жовтня 1924 року "цілком таємно" надійшло відношення від Одеського губерньського прокурора, де роз'яснювалося, що "згідно таємного циркуляру Прокурора Республіки від 1/II24 р. за №23/250/т публічне вшанування осіб засуджених або тих, що знаходяться під судом за скоєння тяжких контрреволюційних виступів складає діяння кримінально карне". "Те ж, – зазначалося у вказаному відношенні, – стосується і громадянина Белавіна (Тихона) стосовно поминання його при здійсненні богослужіння. <...> Особи, які падають зазначеному вшануванню (поминанню) характеру політичної демонстрації підлягають карній відповідальності. – говорилося в цьому документі. – В інших випадках треба ставити питання про скасування угод з групами віруючих"³⁵.

За сприяння і підтримки партійного центру ЦК КП(б)У і ДПУ поступово навчилися досить детально формулювати і загальні директиви, і конкретні пропозиції щодо необхідності стимулювання республіканськими партійними і державними органами розколу церкви.

Забезпечення перемоги церковно-обновленського руху, власне, і наближало владні органи до його ліквідації. Щоб відчутти цю тенденцію, достатньо звернутися до протоколу засідання антирелігійної Комісії при ЦК КП(б)У від 1 березня 1925 року, де були зафіксовані рішення, прийняті цією комісією на основі доповіді більшовика Райського про становище обновленства в Україні, а також пропозиції М. О. Скрипника про "організацію серед Тихонівців дрібних груп чорносотенців, пов'язаних з контрреволюційними організаціями"³⁶. (Українські спеціалісти-антирелігійники, як правило, покладали на такі пропозиції певні надії у веденні вже звичної політики "законного притіснення" тихонівщини").

На вказаному засіданні Антирелігійної Комісії при ЦК КП(б)У чи не вперше було прийнято досить "своєрідне" рішення стосовно обновленців: "поставити перед ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) питання *не про необхідність* (виділено – Г. Л.) запровадити: 1) повну автокефалію Української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом, 2) українізацію богослужіння і 3) всілякі полегшення обновленцям, зниження податків, допомога у пошуку засобів, приміщень і т. д."³⁷.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 30.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 32.

³² Ежедневник Советской юстиции. – 1923. – №48.

³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 92.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 18.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 16.

³⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 56.

³⁷ Там само.

Таблиця 1.

Релігійні угруповання в Україні (станом на січень 1926 року)
(фрагмент)

На січень місяць 1925 року було парафій:	
Лояльні:	Антирадянські:
Обновленських до 2 900	Тихонівських до 6 000
	Липківських до 1 000
Всього: 2 900	Всього: 7 500
На 10 січня 1926 року налічується:	
Лояльні:	Антирадянські:
Обновленських до 3 500	Тихонівських до 3 900
Групи Собору Єпископів (тихонівської автокефалії) до 1 500	Липківських до 1 200
ВПЦ-ДХЦ до 300	
Всього: до 5 300	Всього: до 1 200

Обґрунтовувати подібні рішення на той час дозволяли документи, які на вимогу вищого партійного органу республіки надходили від ДПУ та Наркомату внутрішніх справ УСРР. Наприклад, згідно надісланої до комісії Політбюро ЦК КП(б)У по церковних справах на ім'я т. Затонського інформації про релігійні угруповання на Україні (станом на січень 1926 року) виходило, що відповідним владним структурам удалося вигідно змінити ситуацію у порівнянні з минулим 1925 роком, коли "кількістю (а якістю ще більше) співвідношення сил між основними церковними угрупованнями було далеко не на користь Радянської влади". На початку 1926 року в Україні налічувалося близько 3 500 "тихонівських" парафій, тоді як на початку минулого 1925 року їх було близько 6 000. Відносно кількості "обновленських" церков збільшилася за цей період від 2 900 (цифри наводилися приблизні) до 3 500. (Див: табл. 1³⁸).

У пошуках таких шляхів, які вели б до розкладу тихонівців і липківців (автокефалістів) та зміцнення за їх рахунок обновленства, ЦК КП(б)У та ДПУ УСРР спиралися на такі звичні для окремих їхніх керівників ще з царських часів методи політичної боротьби, як введення агентури у табір супротивника, яким тепер видавалися наймасовіші організації в республіці – релігійні, та її активне використання. Щонайперше з метою отримання "масового матеріалу секретних повідомлень" про "реакційно-антирадянську" тихонівщину та обновленство, як силу, через посередництво якої з нею доводилося боротися, у першому півріччі 1926 року планувалося у всіх округах України утримувати по 2 особи "таємних співробітників". З огляду на складність проведення "своїх ліній" в середовищі автокефалістів-липківців, у кожному з 22 округів України, де поширеними були їхні громади, органи ДПУ розраховували "виявити і використати" по 3 таких особи і т. д. і т. п. – усього "в церковних течіях" за їхніми підрахунками тоді мало працювати 378 "таємних співробітників" з мінімальною сумою оплати кожному по 20 крб.³⁹ "Жодна сфера чекістської роботи не вимагає так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання, – говорилося в пояснювальній записці до "Кошторису витрат по роботі ДПУ серед релігійних угруповань на перше півріччя 1926 року. – <...> Попів різних мастей – не важко вербувати, але досить важко використовувати, не куляючи їх за гроші"⁴⁰. Єдиною зацікавленістю для священиків у чекістській роботі, єдиним солідним для них аргументом тут, за словами авторів записки є гроші. "У комуністичну ідеологію вони не вірять, у партію, знають, що навіть за умови знаття сану не приймуть, застосування в 1926 році репресій вони не припускають, у надання їм служби зі зняття сану вони не вірять"⁴¹.

Утім саме у такий спосіб головним чином від служителів православного культу, для яких війна і революція знецінила не лише людське життя, а й усі інші людські цінності

³⁸ Наведено за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 83; Оп. 20. – Спр. 2318. – Арк. 5.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2318. – Арк. 37, 40.

⁴⁰ Там само. – Арк. 39.

⁴¹ Там само. – Арк. 39.

(і насамперед християнські святили та основи віровчення), органами ДПУ збиралася "достовірна" інформація про "організовані антирадянські виступи з боку тихонівців". Щоправда, протягом 1925 року їх так і не було помічено, тож увага партійно-державного керівництва республіки приверталася до випадків тлумачення тихонівцями усіх "важливих політичних моментів"⁴².

Завдяки чітко налагодженому механізму "інформаторства" вдавалося отримувати і дані про "зміст автокефалістів", інакше кажучи про "актив автокефальних церковників (про кожного окремо) в особі попів, єпископів і членів окружних рад". На початок 1926 року було "виявлено і обліковано" 555 осіб у 350 із 1 000 парафій: "лояльних" ("за своєю лінією поведінки") – 199 осіб, "ворожих" – 331 особа, "невиявлених" – 25 осіб. Звісно, що увага громадськості, відповідальних посадових осіб частіше приковувалася саме до тих, майже 59% "ворожих" священників автокефальних церков та 4½ % їхніх священників "з невиявленими політфізіономіями"⁴³. (Такого роду обрахунки чимось нагадували "сортування" служителів культу на життя і на смерть в очікуванні реального застосування розстрільних статей чинного Кримінального кодексу).

Таким чином, ще до того, як у 1921-1922 роках виникла необхідність упорядкувати кримінальні норми у вигляді кримінального кодексу, їх потребували партійно-державні органи влади Радянської України, у тому числі і для вирішення, по-суті, головного завдання богоборчої влади – розколу і руйнування РПЦ та інших традиційних релігійних організацій. (Справді складно було так просто взяти і розстріляти ці наймасовіші організації в республіці: доводилося організовувати судові процеси над духовенством і віруючими, а вже потім арештовувати їх).

З цією метою окремі лозунги ідей і вимог, як-то відокремлення церкви від держави, відступ від православної традиції у напрямі звільнення церкви від ролі слуги політичного режиму та інших, що вже звучали декілька десятків років поспіль республіканськими органами радянської влади, слідом за загальносоюзними пристосовувалися до потреб "роботи в церковному середовищі з метою його розкладу". Причому у своєму стимулюванні внутрішньоцерковних процесів владні органи дедалі частіше вдавалися до використання кримінально-правових норм, викладених щонайперше у главі III "Порушення правил про відокремлення церкви від держави" Кримінального кодексу УСРР 1922 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еженедельник Советской юстиции. – 1923. – № 48.
2. Євсєєва Т. М. Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917-1921 рр. (загальний та український аспект) //Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 107–121.
3. Кримінальний кодекс РСФРР був затверджений III сесією ВЦВК і 1 червня 1922 року набрав чинності (Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР (далі: СУ РСФСР). – М., 1922. – Ст. 153. – С. 202-239).
4. Материалы Предсоборного присутствия. Религиозное положение в России конца XIX – начала XX вв. Специальное приложение //Русская мысль. – 31 августа 1995 г. – 6 сентября – №4090. – 16-25 октября – №4097.
5. Первый Всеукраинский съезд деятелей Юстиции 19-23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Харьков: Издание Народного Комиссариата Юстиции, 1922. – 134 с.
6. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. – М.: "Республика", 1995. – С. 62-63.
7. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины (далі: СУ УССР). – Харьков, 1922. – №36. – Ст. 553.
8. Сухоплюев И. Церковное контрреволюционное движение на Украине //Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков: Госиздат, 1922. – С. 259-278.

⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 87-88.

⁴³ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2318. – Арк. 19-20.

9. Уголовный кодекс УССР. Утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 года //СУ УССР. – Харьков, 1922. – №36. – Приложение к ст. 553. – С. 561-591.
10. Флоровский Г. Пути русского богословия. – М.: Мысль, 1991. – С. 340-341.
11. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 18.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 56.
13. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1085. – Арк. 1.
14. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1091. – Арк. 109.
15. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1093. – Арк. 9.
16. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 32.
17. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 83
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1450. – Арк. 1-2.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1706. – Арк. 70.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 2.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 92.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2318. – Арк. 5.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 1 зв.

ЗМІСТ

Від асистента до академіка	3
Выступление Министра иностранных дел России И. С. Иванова в Институте международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко 20 мая 2003 года	4

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Головченко В. І. Сучасна глобалізація і країни, що розвиваються	8
Крушинський В. Ю. Прийняття Єдиного Європейського акту і участь Великобританії в реформуванні ЄЕС в другій половині 80-х років	15
Грушова А. Т. Гендерні проблеми та роль ООН у їх вирішенні	22
Знахоренко О. М. Налагодження українсько-польського стратегічного партнерства і позиція провідних держав Заходу	25
Сьомик Т. В. Проблеми незаконного обігу наркотиків і зловживання ними в Україні: формування державної політики з використанням міжнародного досвіду	30
Чернявська Л. Н. Міжнародні неурядові організації як учасники світового політичного процесу ..	44
Дудко І. Д. Національний інтерес як фундаментальна засада зовнішньополітичних орієнтирів США	52
Ткач Д. І. Прем'єр-міністри Угорської Республіки новітньої доби	58
Парфенов О. О. Українська діаспора в Румунії, особливості національної політики Бухаресту по відношенню до етнічних українців	67
Акулов С. О. Роль міжнародних миротворчих операцій у здійсненні моніторингу рівня конфліктності ворогуючих сторін у воєнному конфлікті	80
Лаврик Г. В. Використання кримінально-правових норм для стимулювання обновленства в Радянській Україні 20-их років XX століття	83
Стариш А. Г. Информационные матрицы (к постановке проблемы)	92
Сіновець П. Договір СНП – остання крапка в закінченні "холодної війни?"	97

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Мицик В. В.

- Значення застережень країн членів Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та їх національних концепцій для визначення поняття "національна меншина" 102

Дайнеко В. В., Лоскутова Ю. О.

- Структурно-типологічні, лексико-семантичні і стилістичні засади змістових розбіжностей українських і англійських текстів міжнародних договорів 108

Гаврушко Ю. Ф.

- Обмеження процесів нелегальної міграції в рамках ЄС 117

Алданов Ю. В.

- Приватизація в Україні: проблеми правового регулювання 123

Кармаза О. О.

- Міжнародно-правовий аналіз спадкування за заповітом 136

Хаген Хайнекер

- Розвиток Шенгенського регулювання візового режиму у країнах Європейського Союзу 142

Мяловицька Н. А.

- Особливості державного устрою нових балканських федерацій 147

Берназюк Я. О.

- Роль податкового законодавства у регулюванні діяльності банків 153

Балобанов А. О., Довгань О. В.

- Украина и организация черноморско-экономического сотрудничества. Сотрудничество в области поиска и спасания 161

Кравчук М. В.

- Військове будівництво у період Директорії (1918-20 рр.) 164

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Шнирков О. І.

- ЄС та соціально-економічне зближення в Європі 172

Батрименко В. В.

- Перспективи розвитку міжнародних розрахунків України в контексті вимог та санкцій FATF 180

Боліла М. М.

- Методичний підхід до вибіру конкурентної стратегії компанії 185

Литвин О. Є.

- Роль іноземних інвестицій в АПК України 192

Руденко В. В.

- Розвиток конкурентних відносин на автомобільному ринку України 197

Анісімова О. Ю.

- Криза платіжного балансу: вплив зовнішніх та внутрішніх чинників
та можливі наслідки 204

Савченко О. Г.

- Управління операційним ризиком у банківських установах ЄС 213

Ігнатьєв М. П.

- Маркетинг та менеджмент в системі управління економікою 218

Мазур І. І.

- Державний вплив на обмеження процесів тінізації економіки
в умовах ринкової трансформації 221

Левківський В. М.

- Фінансово-економічні аспекти переходу до інноваційної моделі розвитку:
реалії України і світовий досвід 230

Галаандарова Умум Хабиба

- Черноморское Экономическое Сотрудничество – проблемы и результаты
интеграционного взаимодействия / 237

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Макаренко Є. А.

- Культурна і мовна різноманітність в інформаційному суспільстві 247